

Ανάπηροι πολέμου στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, 1941-1944

Τραυματίες και ανάπηροι του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940-41

Ο αριθμός των αναπήρων πολέμου στην περίπτωση της Ελλάδας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εμφανίζεται ιδιαίτερα αυξημένος. Αυτό οφείλεται τον μεγάλο αριθμό τραυματιών κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-41 και, ειδικότερα, στις πολλές περιπτώσεις κρυπαγημάτων. Ένας τεράστιος αριθμός τραυματιών του Ελληνικού Στρατού ήταν παγόπληκτοι, θύματα των εξαιρετικά κακών καιρικών συνθηκών στα βουνά της Αλβανίας, πολλοί από τους οποίους αναγκάστηκαν να υποστούν ακρωτηριασμούς των άκρων τους. Ο ελληνικός στρατός δεν είχε ξαναπολεμήσει σε συνθήκες ψύχους σε αγώνα θέσεων και η ιατρική κοινότητα της εποχής ήταν εντελώς απροετοίμαστη για την έκταση του προβλήματος. Τον Δεκέμβριο του 1940 συγκαλείται το Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο με αποκλειστικό θέμα την αντιμετώπιση των κρυοπαγημάτων. Τα συμπτώματα των κρυοπαγημάτων κατηγοριοποιήθηκαν ανάλογα με την βαρύτητα του τραύματος σε τρεις περιπτώσεις, από την απλή επιδερμική «ωχρότητα», μέχρι την πλήρη νέκρωση των αγγείων στα αντίστοιχα σημεία. Η αντιμετώπιση δεν περιλάμβανε κάτι περισσότερο από συχνή αφαίρεση των άρβυλων και των καλτσών και καθαρισμός των ποδιών «δι'εντριβών διά ψυχρού ύδατος ή ακόμη και διά χιόνος» για πρόκληση υπεραιμίας, αποφυγή απότομης θέρμανσης των ποδιών κοντά στη φωτιά, επάλειψη των ποδιών με «ειδική λιπαρή ουσία», αποφυγή υγρασίας στα άρβυλα μέσω επάλειψης με λίπος και άλλα. Ο Γεώργιος Κατσαφάδος, υποδιευθυντής της ουρολογικής κλινικής του Τζανείου Νοσοκομείου

εκείνη την περίοδο, υπηρέτησε τόσο στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο Ιωαννίνων όσο και σε μονάδες του μετώπου, όπως το Σ4 Νοσοκομείο Διακομιδής το οποίο ορίστηκε ως τελικός σταθμός των διακομιζόμενων παγόπληκτων από τα Ιωάννινα και την Άρτα. Ο Κατσαφάδος αναφέρει ότι οι παγόπληκτοι αποτελούσαν το 1/3 του συνόλου των διακομιζόμενων τραυματιών και τονίζει ότι η μεγάλη καθυστέρηση στη μεταφορά από το μέτωπο μέχρι τα μετόπισθεν επέφερε επιδείνωση της κατάστασης των παγόπληκτων με αποτέλεσμα η κλινική εικόνα που έβλεπε να ήταν διαφορετική -και επιδεινωμένη- σε σχέση με αυτήν που ανέφερε ο υγειονομικός αξιωματικός της μονάδας του στρατιώτη.¹ Ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί στον συνολικό αριθμό των τραυματιών του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Σύμφωνα με έκθεση της Διεύθυνσης Υγειονομικής Υπηρεσίας του Γενικού Στρατηγείου, ο αριθμός των τραυματιών κατά τους έξι μήνες των εχθροπραξιών (Οκτώβριος 1940-Απρίλιος 1941) ανήλθε σε 75.000, εκ των οποίων 30.000 τραυματίες, 20.000 ασθενείς και 25.000 παγόπληκτοι.² Από αυτούς 1

¹ Τα στοιχεία της ενότητας προέρχονται ως επί το πλείστον από την υπό εκπόνηση διατριβή «Δημόσια Υγεία και Ιατρική στην Ελλάδα του Β Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής» του γιατρού Χριστόδουλου Δολαψάκη, υποψήφιου διδάκτορα στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για τις πληροφορίες και τις συζητήσεις μας.

² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον Πόλεμο 1940-1941, Έκδοση Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1983, σ. 175.

στους 400 (ποσοστό 0,25%) προσβλήθηκαν από τέτανο, εξαιτίας της κακής υγιεινής των ποδιών.

Η ανάγκη μεταφοράς των χιλιάδων τραυματιών σε νοσοκομεία έφερε μια πύκνωση του αριθμού των αναπήρων στα αστικά κέντρα, εξαιτίας της γενικά άσχημης κατάστασης που επικρατούσε στους σταθμούς μετακομιδής που βρίσκονταν κοντά στο μέτωπο, αλλά και στα επαρχιακά νοσοκομεία. Η προώθηση χιλιάδων τραυματιών και αναπήρων στις πόλεις εξασφάλιζε όχι μόνο καλύτερες συνθήκες περίθαλψης, αλλά και την ορατότητά τους στον αστικό χώρο. Την περίοδο του Πολέμου υπήρχαν 27 στρατιωτικά νοσοκομεία, σε διάφορες πόλεις της χώρας, ανάμεσά τους πέντε Γενικά Στρατιωτικά Νοσοκομεία σε Αθήνα (Α'), Λάρισα (Β'), Θεσσαλονίκη (Γ'), Δράμα (Δ') και Αλεξανδρούπολη (Ε'). Η Αθήνα δέχτηκε τον μεγαλύτερο αριθμό. Εκτός από το Α' Γενικό Στρατιωτικό Νοσοκομείο, στην πρωτεύουσα υπήρχαν το Β' και το Γ' Στρατιωτικό Νοσοκομείο και τουλάχιστον 20 ακόμα θεραπευτήρια, πανεπιστημιακά νοσοκομεία, καθώς και άλλα ιδρύματα ή δημόσια κτίρια, των οποίων τμήματα ή όροφοι επιτάχθηκαν και μετατράπηκαν σε στρατιωτικά νοσοκομεία: Ιπποκράτειο, Αρεταίειο, Τζάνειο, Ασκληπιείο Βούλας, Ψυχικό, Σιβιτανίδειος, Λουτράκι, Ερυθρός Σταυρός, Βαρβάκειο, Κλινική Μαρίας Ηλιάδη, Σχολή Φράιερ, Λεόντειος, Πολυτεχνείο, Ιωσηφόγλειο Ορφανοτροφείο, Πανεπιστημιακή Λέσχη Οδού Ιπποκράτους, Έβδομο Γυμνάσιο Παγκρατίου, Μαρούσι, Ζάππειο, Αμερικανικό Κολλέγιο Ελληνικού και άλλα.³

³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Η Υγειονομική Υπηρεσία, σ. 199-200.

Οι τραυματίες έτυχαν αμέσως αναγνώρισης από τις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, ενώ έτυχαν συμπαράστασης, ηθικής και υλικής, από φιλανθρωπικές οργανώσεις, σωματεία, την μεταξική Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) και εθελοντές. Παράλληλα, απέκτησαν κεντρική θέση στον δημόσιο λόγο γύρω από τον Πόλεμο, ως άξια τέκνα της πατρίδας και λήπτες μιας αλληλεγγύης μέσα από την οποία προβάλλονταν οι έννοιες της εθνικής κοινότητας, καθώς η πρόνοια για την περίθαλψη των τραυματιών που ισοδυναμούσε με υπηρεσία στο Έθνος. Οι επισκέψεις της βασιλικής οικογένειας στα νοσοκομεία σφυρηλατούσε στη γλώσσα της προπαγάνδας την ιδέα μιας στοργικής «οικογένειας» που φροντίζει για τη σωματική και ψυχική ευζωία των μελών της.⁴ Από ιδιότητα που σε άλλα συμφραζόμενα, θα ισοδυναμούσε με επάλληλους αποκλεισμούς και διακρίσεις, ο «ανάπηρος» απέκτησε στο πλαίσιο του Πολέμου 1940-41, μια θετική σημασιοδότηση, ως συνώνυμος εκείνου που θυσίασε την σωματική του ακεραιότητα για την πατρίδα.⁵

Αυτή η φαινομενικά ενιαία, θετική εικόνα έχει ορισμένες διαφοροποιήσεις. Για τον ίδιο λόγο που το ζήτημα των κρυοπαγημάτων άργησε να γίνει αντιληπτό από την ηγεσία του στρατεύματος, η ιδιότητα του «κρυοπαγημένου» ή του

⁴ Chara Rovithi, *Agents of Memory in the Making: The Greek War-Disabled of WWII*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, European University Institute, Department of History and Civilization, Φλωρεντία 2011, σ. 83.

⁵ Rovithi, *Agents of Memory*, σ. 87.

«παγόπληκτου» άργησε να γίνει αντιληπτή ως συνέπεια του πολέμου, αντίθετα, έμοιαζε ηθικά υποδεέστερη σε σχέση με τους «κανονικούς» τραυματίες του μετώπου που, υποτίθεται, είχαν αποδεδειγμένα υπάρξει μέτοχοι εχθροπραξιών και όχι, όπως οι παγόπληκτοι, παθητικά θύματα των στοιχείων της φύσης. Η έλλειψη ιατρικών γνώσεων, σε συνδυασμό με τους τριγμούς που προκαλούσαν στο κοινωνικό σώμα οι απαιτήσεις της πολεμικής κινητοποίησης, καλλιέργησαν το έδαφος για μια μορφή αποκλεισμού πολλών από τους παθόντες, στη βάση μιας πατριωτικής έξαρσης η οποία έφτανε στο σημείο να στερεί το δικαίωμα στην αναγνώριση του σωματικού τραύματος. Ειδικά για τους κρυοπαγημένους, η λάθος αξιολόγηση των συμπτωμάτων είχε σαν αποτέλεσμα οι πάσχοντες να κατηγορούνται για δειλία, όπως φαίνεται και από το παρακάτω ημερολόγιο της εποχής:

Επίσκεψη στο ξενοδοχείο «Σέσιλ» της Κηφισιάς στους τραυματίες. «Άλλου είδους ατμόσφαιρα. Πρώτα πρώτα η μυρωδιά της σήψεως. Ύστερα οι φυσιογνωμίες των απογοητευμένων. Το είδαν τώρα πια, πως θα ναι ανάπηροι». Οι περισσότεροι δεν πρόλαβαν καν να πάνε στην πρώτη γραμμή, έπαθαν κρυοπαγήματα κατά την πορεία. «Φούσκωναν τα πόδια μας, τ'άρβυλα δεν έβγαιναν. Σιγά σιγά χάναμε τα δάκτυλά μας, τα πόδια μας, και δεν το καταλαβαίναμε. Το λέγαμε στους αξιωματικούς και δεν μας επέστευαν. Μας έσπρωχναν να περπατήσουμε ή μας έλεγαν δειλούς [...] Οι γιατροί και οι

αξιωματικοί δεν ήξεραν τι είναι το κρυοπάγημα. Ούτε και μεις ξέραμε! Κανείς δεν μας το είπε.⁶

Το αναπηρικό κίνημα και η Εθνική Αντίσταση

Η γερμανική εισβολή και η έναρξη της Κατοχής τον Απρίλιο/Μάιο του 1941 βρήκε χιλιάδες τραυματίες και ανάπηρους στα νοσοκομεία των μεγάλων πόλεων, κυρίως της Αθήνας. Μεγάλος αριθμός του συνόλου αφορούσε στρατιώτες από την Κρήτη και τα νησιά οι οποίοι μετά τη διάλυση του στρατού, δεν είχαν δυνατότητα να επιστρέψουν στις εστίες τους και συσσωρεύονταν στην πρωτεύουσα. Η περίθαλψη των αναπήρων ήταν κομβικής σημασίας για τις δοσιλογικές κυβερνήσεις. Η κυβέρνηση συνεργασίας του στρατηγού Γεώργιου Τσολάκογλου, οι περισσότεροι υπουργοί της οποίας ήταν ανώτεροι στρατιωτικοί, αρχικά έδωσε αρκετό βάρος στην φροντίδα τραυματιών και αναπήρων πολέμου. Εξασφάλισε περίθαλψη και σίτιση και χορήγησε βοηθήματα, θέλοντας να δείξει καλό πρόσωπο στους βετεράνους, καθώς δεν μπορούσε να παραγνωρίσει τη μεγάλη ηθική και συμβολική αξία με την οποία είχαν περιβληθεί. Αυτή η στάση της κατοχικής κυβέρνησης δεν συνιστά καινοτόμα πρακτική, αντίθετα αποτελεί συνέχεια μιας παράδοσης που είχε παγιωθεί από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων 1912-13, σύμφωνα με την οποία η περίθαλψη θυμάτων και αναπήρων πολέμου ήταν υποχρέωση του κράτους, κάτι που σε όλη τη διάρκεια

⁶ Δημήτρης Σ. Λουκάτος, Οπλίτης στο αλβανικό μέτωπο.

Ημερολογιακές σημειώσεις 1940-41, Ποταμός, Αθήνα 2001, σ. 44, 45, καταχώρηση 3^{ης} Ιανουαρίου 1941.

του Μεσοπολέμου μεταφραζόταν σε συγκεκριμένες προνοιακές πολιτικές και παροχές.⁷

Σύντομα, αυτές οι παροχές θα αποδεικνύονταν ανεπαρκείς, εξαιτίας της οικονομικής κατάρρευσης, του πληθωρισμού και της πείνας που θα ενσκήψει στα αστικά κέντρα. Αυτοί ήταν παράγοντες που σύντομα θα ευνοούσαν ποικίλες διεκδικήσεις και πολύ γρήγορα θα τροφοδοτήσει, σε συνδυασμό με την (αρχική) αναγνώριση από πλευράς κράτους και κοινωνίας, την αυτοσυνείδηση των ίδιων των αναπήρων οι οποίοι θα εμπλακούν ενεργά στην αντιστασιακή δράση, επενδύοντας έτσι την αναπηρική ταυτότητα με σαφή πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά, στο βαθμό που μπορεί κανείς να κάνει λόγο για συγκροτημένο αναπηρικό κίνημα, όπως ποτέ δεν είχε εμφανιστεί στην ελληνική ιστορία μέχρι τότε.

Η κατάσταση στην πρωτεύουσα τον χειμένα του 1941 ήταν τραγική. Ο λιμός είχε αρχίσει να σαρώνει τις συνοικίες της Αθήνας, ενώ δυσανάλογα υπέφεραν οι ασθενείς στα νοσοκομεία, συμπεριλαμβανομένων των στρατιωτικών νοσοκομείων που δοκιμάζονταν εξίσου από τη γενικότερη αποδιοργάνωση του εφοδιασμού. Ο ημερολογιογράφος Μίνως Δούνιας σημειώνει στο ημερολόγιό του: «Τη μεγαλύτερη τραγωδία δοκιμάζουν οι άρρωστοι. Αυτοί έχουν εγκαταλειφθεί κυριολεκτικά στο έλεος του Θεού...Καμία

⁷ Σχετικά, βλέπε: Αλέξανδρος Μακρής, «Οι Κήρυκες της Ιδέας του Έθνους». Παλαιοί πολεμιστές, ανάπηροι και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940). Πρόνοια, οργανώσεις, μνήμη, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2023, σ. 41-94.

πρόνοια για τους τραυματίες μας, που περνούν άθλιες μέρες, έτσι που τους έχει εγκαταλείψει το κράτος του Τσολάκογλου».⁸ Οι πρώτες κινητοποιήσεις αναπήρων και τραυματιών του Μετώπου σημειώνονται ήδη τον Δεκέμβριο του 1941, ως αντίδραση στην έλλειψη τροφίμων και εφοδίων. Ο Σπύρος Κωτσάκης, ένα από τα βασικά στελέχη της κομμουνιστικής και εαμικής αντίστασης στην Αθήνα, αργότερα αρχηγός του ΕΛΑΣ Αθήνας, εντάσσει τη διαμαρτυρία στους διάφορους συλλογικούς αγώνες που μαίνονταν εκείνη την περίοδο για την επιβίωση, όπως σημειώνει, «η νόμιμη μορφή αντίστασης και πάλης του λαού της Αθήνας και του Πειραιά», δηλαδή πριν ακόμα ξεκινήσει η Αντίσταση των οργανώσεων. Σημειώνει σχετικά στα απομνημονεύματά του: «Στα τέλη Δεκέμβρη οι ανάπηροι και τραυματίες που είναι χιλιάδες στα νοσοκομεία της Αθήνας, θ' αρχίσουν τη μεγάλη μάχη για την επιβίωσή τους με απεργία πείνας, για τρόφιμα και φάρμακα».⁹

Οι διεκδικήσεις πήραν σύντομα οργανωμένη μορφή. Στις 4 Ιανουαρίου 1942 ιδρύθηκε ο Εθνικός Συνδέσμος Αναπήρων Πολέμου (ΕΣΑΠ) 1940-41, που θα αποτελούσε έκτοτε την εμπροσθοφυλακή

⁸ «Έπειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής, είμεθα πάλι σκλάβοι». Το ημερολόγιο Κατοχής του Μίνου Δούνια, φιλολογική επιμέλεια-παρουσίαση Κυριάκος Ντελόπουλος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1987, σ. 109, καταχώρηση 28^{ης} Δεκεμβρίου 1941.

⁹ Σπύρος Α. Κωτσάκης, Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986, σ. 69.

ενός αναδυόμενου, ιδιαίτερα δυναμικού αναπηρικού κινήματος. Στην ιδρυτική συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου αποφασίστηκε μια μαζική κινητοποίηση στις 8 Ιανουαρίου με αίτημα την καλυτέρευση των συνθηκών διαβίωσης και νοσηλείας. Εκείνο το πρωί, όπως διαβάζουμε σε ένα εξαιρετικά περιγραφικό, βιωματικό χρονικό του 1945:

ένας ανθρώπινος όγκος ξεκίνησε από το μέρος του ραντεβού. Δυο χιλιάδες και πάνω, κουτσοί, στραβοί, κουλοχέρηδες, παράλυτοι, χτικιάρηδες, άλλοι πάνω σε αναπηρικά καροτσάκια, άλλοι στις πλάτες των πιο γερών (!). Κι άλλοι κρατώντας τις πατερίτσες και τις μαγκούρες και τραγουδώντας τραγούδια της πατρίδας και της λεφτεριάς, έφτασαν μπροστά στο μέγαρο που θρονιάστηκαν οι προδότες στρατηγοί Τσολάκογλου και Μπάκος [...] Κι η στρατιά μας από τα σωματικά ερείπια προχωρούσε αργά μα σταθερά. Σε λίγα λεπτά μέσα, βρίσκονταν όλος κείνος ο ανθρώπινος όγκος οξω απ' το Μέγαρο. Μια επιτροπή από λιγοστούς βαδίζει μπρος στην μπόρτα και κάνει γνωστή την απόφαση των αναπήρων στον «επί της φρουράς ταγματάρχη».

-Θέλουμε να δούμε τον πρωθυπουργό.

Αργοκίνητος ο ταγματάρχης χάνεται μεσ' τους φαρδείς διαδρόμους, για να ξαναφανεί σε λίγο πάλι και να κάνει γνωστή την απόφαση του «Κυρίου Προέδρου»:

-Ουδένα θα δεχθή ο κύριος πρωθυπουργός.

Η επιτροπή πληριάζει τώρα τη μάζα των αναπήρων.

-Συνάδελφοι, δεν πέφτει τιμή στον πρόεδρο να μας δεχτεί.

Φωνές αγανάκτησης δόνησαν τον αγέρα. Κι' αντήχησε πρώτη φορά ως κείνη την ώρα, μέχρι τον ουρανό της σκλαβωμένης μας γης, από τους σακάτηδες κείνους ήρωας της Αρβανιτιάς, πρώτη φορά στα φανερά η μαγική λέξη: ΛΕ..ΦΤΕ..ΡΙΑ! Τότε ξεμπουκάρησαν οι Έλληνες χωροφύλακες με τον «επι κεφαλής των» ταγματάρχη και ηξίωσαν να διαλυθούμε. Οι ανάπηροι προχωρούν για τη μεγάλη ξύλινη πόρτα του μεγάρου. Ο ανεκδιήγητος Έλληνας ταγματάρχης τραβά το πιστόλι που του 'χαν δώσει οι κατακτητές και απειλεί. Δεν προφταίνει όμως να πραγματοποιήσει τη φοβέρα του κι' αφοπλίζεται. Οι χωροφύλακες οπισθοχωρούν μπρος στο άοπλο μα οργισμένο πλήθος, πετούν μερικοί τα ατιμασμένα όπλα τους και φεύγουν. Ομάδες, ομάδες κυκλώνουν το μέγαρο που στεγάζει τον προδότη στρατηγό. Σε λίγα δευτερόλεπτα διάπλατα ανοίγει η πόρτα του πρωθυπουργικού γραφείου και τα ισχά από την πείνα και την εγκατάλειψη κατακομματιασμένα κορμιά των αναπήρων μας προβάλλουν απειλητικά μπροστά στον άνθρωπο με τα χρυσά γαλόνια που πρόδωσε το νικητή στρατό μας.

-Στρατηγέ, είσαι αιχμάλωτος. Ακούστηκε η φωνή ενός αναπήρου. Ένας άλλος, κουβαλώντας τον παράλυτο αντιπρόεδρό μας στην πλάτη του, τον ξεφορτώνει πάνω στο γραφείο. Καταφοβισμένος ο δειλός στρατηγός της πολυθρόνας, παρακαλεί:

-Ηρεμήστε παρακαλώ παιδιά, και πέστε τι θέλετε;

Ο ένας ξοπίσω απ' τον άλλον αραδιάζουν τους λόγους της επίσκεψης.

-Δεν έχουμε φάρμακα!

-Οι γιατροί σας μας εγκατέλειψαν!

-Οι πληγές μας τρέχουν και ούτε επιδέσμους να τις δέσουμε έχουμε!

-Τα χόρτα και η λαχανίδα που διαλέξατε για τροφή μας, ποτέ δε θα μας τις κλείσουν! Κι όλοι μαζί:

-Φαί, φάρμακα, ιατρική περίθαλψη!¹⁰

Κάτω από την πίεση της συγκέντρωσης, ο Τσολάκογλου δεσμεύτηκε να ικανοποιήσει τα αιτήματα των αναπήρων των οποίων η πολιτικοποίηση υπήρξε ραγδαία. Την άνοιξη του 1942 ο Εθνικός Σύνδεσμος ελέγχεται από το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) και αποτελεί την μαζικότερη και πιο δυναμική οργάνωση στην Αθήνα, μαζί με τους φοιτητές. Τα ηγετικά του στελέχη είναι μέλη του ΚΚΕ. Η

¹⁰ Φρίξος Β. Θεοφανίδης, Ανάπηροι. Οι Πρωτοπόροι της Λευτεριάς, Έκδοση Φωνής Αναπήρου, Αθήνα [1945], σ. 9-11.

μαχητικότητα των αναπήρων δεν ήταν τυχαίος ούτε συμπτωματικός. Αφορούσε το βαθύ χάσμα που υπήρχε ήδη κατά τη διάρκεια του Πολέμου και που εκφράστηκε με την ήττα και την κατάρρευση του 1941, ως αντίθεση μεταξύ δύο κόσμων: από τη μια την ηγεσία του στρατεύματος που εκπροσωπούσε το πνεύμα της μετριοπάθειας που οδήγησε στην συνθηκολόγηση (και τώρα είχαν αναλάβει τα ηνία της χώρας, συνεργαζόμενοι με τις κατοχικές δυνάμεις) και από την άπλητους απλούς στρατιώτες της πρώτης γραμμής των οποίων η σωματική αναπηρία ήταν αδιάψευστος μάρτυρας της πατριωτικής έξαρσης που είχε ξεκινήσει στο αλβανικό μέτωπο και τώρα συνεχιζόταν με την Αντίσταση στους κατακτητές.

Στον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου 1942, η οποία είχε προσλάβει ανοιχτά αντικατοχικό προσανατολισμό, συμμετείχαν κάπου 3.000 ανάπηροι που μάλιστα διαπληκτίστηκαν με αστυνομικούς και Ιταλούς στρατιώτες που ήθελαν να περιορίσουν τον αριθμό των αντιπροσωπειών που θα κατέθεταν στεφάνι στον Άγνωστο Στρατιώτη.¹¹ Μια βδομάδα νωρίτερα, στις 18 Μαρτίου ο Σύνδεσμος υπέβαλε στον κατοχικό πρωθυπουργό Γεώργιο Τσολάκογλου ένα υπόμνημα με 12 σημεία που συνόψιζαν τις διεκδικήσεις τους: αύξηση συντάξεων σύμφωνα με τον τιμάριθμο, επαναφορά των στρατιωτικών νοσοκομείων που θα διευθύνονταν από υγειονομικό προσωπικό και όχι μόνιμους αξιωματικούς, χορήγηση αδειών για πώληση τσιγάρων (προσωρινή ρύθμιση εν όψει της διευθέτησης του ζητήματος παραχώρησης περιπτέρων), σύνταξη στους φυματικούς

¹¹ Θεοφανίδης, Ανάπηροι, σ. 14-17.

συναδέλφους τους και εξομοίωσή τους με τους υπόλοιπους τραυματίες, προσφυγικά επιδόματα σε όσους κατάγονταν από Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, βοήθεια των Κρητικών να επιστρέψουν στις εστίες τους, καλυτέρευση συσσιτίων, παροχή ενδυμάτων και υποδημάτων και άλλα. Δύο μέρες αργότερα (20 Μαρτίου), ο Τσολάκογλου απάντησε αυστηρά σημειώνοντας ότι «όταν προσπαθούν οι ανάπηροι με ανάρμοστον τρόπον να διεκδικούν τα δικαιώματά των ουδέποτε θα γίνονται δεκτοί παρά του Προέδρου» και κατηγόρησε ανοιχτά τους ανάπηρους για «διασάλευση της τάξεως» και «αντικοινωνικές αντιλήψεις», ενώ τους προέτρεψε -αρκετά απειλητικά- να σταματήσουν να παρασύρονται από υποκινητές οι οποίοι ήταν «όργανα της Μόσχας αργυρώνητα [που] και εσάς και όλην την Κοινωνίαν την εξάπτουν δια να την καταστρέψουν».¹² Ο Τσολάκογλου δεν αγνοούσε αυτό που υπογραμμίζουν όλα τα χρονικά της Εθνικής Αντίστασης, πως οι ανάπηροι είχαν περάσει μαζικά στις γραμμές του ΕΑΜ και βρίσκονταν «στην πρωτοπορία της Αντίστασης».¹³ Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ πως τα συνδικαλιστικά αιτήματα των αναπήρων δεν ήταν ουσιαστικά παρά ένα πρόσχημα για μια ευρύτερη αντικατοχική στράτευση η οποία μέσα στο 1942 έβγαινε από το πεδίο των υλικών

¹² Ελληνική Πολιτεία, Γραφείον Πρωθυπουργού, ΑΠ 5712, Αθήναι, 20 Μαρτίου 1942. Ευχαριστώ τον Χριστόδουλο Δολαψάκη για την επισημάνση του εγγράφου.

¹³ Κωτσάκης, Εισφορά, σ. 159.

διεκδικήσεων και έμπαινε πλέον στον ορίζοντα της εθνικοαπελευθερωτικής δράσης, σε πόλεις και ύπαιθρο.

Η συνδικαλιστική οργάνωση συνέχισε να αναπτύσσεται με αλματώδεις ρυθμούς σε όλα τα νοσοκομεία όπου νοσηλεύονταν ανάπηροι, κυρίως σε Α', Β' και Γ' Στρατιωτικό Νοσοκομείο, 8°, 9°, 15°, Πολυκλινική, Αρεταίειο, Ευαγγελισμός και Γαλλικό. Σε κάθε θάλαμο νοσοκομείου ορίστηκε μια πενταμελής επιτροπή, οι πρόεδροι αυτών των πενταμελών συγκροτούσαν την επιτροπή του νοσοκομείου και οι εκπρόσωποι της τελευταίας την παννοσοκομειακή επιτροπή που θα αποφάσιζε και θα συντόνιζε κινητοποιήσεις. Στους χώρους νοσηλείας ξεκίνησαν πρωτοφανή φαινόμενα αυτοοργάνωσης: μαθήματα, ομιλίες, θεατρικές παραστάσεις, συναυλίες, διαλέξεις, βιβλιοθήκες. Σε «αρχηγείο» του αναπηρικού κινήματος είχε εξελιχθεί το Γ' Στρατιωτικό Νοσοκομείο (το σημερινό Γενικό Νοσοκομείο ΕΛΠΙΣ) στην οδό Δημητσάνας στους Αμπελόκηπους, στο οποίο λειτουργούσε και το «Γενικό Νοσοκομείο Κρυσταλλοματιών». Το ΕΑΜ και το ΚΚΕ κατέγραφε πλέον μια πολύ ισχυρή παρουσία στα νοσοκομεία. Την παράνομη κομματική δουλειά συντόνιζε απευθείας η Επιτροπή Πόλης της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας (ΚΟΑ), αρχικά ο Βαγγέλης Παπαδάκης και μετά το φθινόπωρο του 1942 ο Σπύρος Καλοδίκης. Ο ΕΣΑΠ καθοδηγούνταν από κομματική επιτροπή αναπήρων, με επικεφαλής τους Διονύσιο Γονατά, δικηγόρο από το Αργοστόλι και Ηλία Τζαμουράνη, σιδηρουργό από τη Μερόπη Μεσσηνίας, αντίστοιχα αντιπρόεδρο και γενικό γραμματέα του ΕΣΑΠ και μέλη τους Κώστα Κουκουβίνο, Γιώργο Μαρινάκη, Γιώργο Τσατσαρωνάκη και Μανώλη Ρουμελιωτάκη. Η οργάνωση εξέδιδε και

την παράνομη εφημερίδα **Φωνή των Αναπήρων – Όργανο της Εθνικοαπελευθερωτικής Πάλης των Αναπήρων**, με καθαρά αντικατοχικό-αντιστασιακό περιεχόμενο. Στα νοσοκομεία υπήρχαν και πυρήνες του ΕΛΑΣ που εκείνη την περίοδο ξεκινούσε να συγκροτείται στην Αθήνα ως μυστική οργάνωση ομάδων περιφρούρησης, χωρίς όπλα.¹⁴ Η σημασία που έδινε το ΕΑΜ στις οργανώσεις των αναπήρων και η αξιοποίησή τους από την Αντίσταση ως πολιοκητικού κριού για μαζικές διεκδικήσεις ήταν υψηλή στο επίπεδο του ηθικοπολιτικού συμβολισμού. Όπως σημειώνει ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «με πρωταγωνιστές τους αναπήρους του αλβανικού μετώπου, το ΕΑΜ έσπαγε το μονοπώλιο του πατριωτισμού που κατείχαν οι αστικές πολιτικές δυνάμεις, διεκδικώντας, για πρώτη φορά με αξιώσεις, το ρόλο της πατριωτικής πολιτικής δύναμης για τους Έλληνες κομμουνιστές».¹⁵

Στον αντίποδα, η κατοχική κυβέρνηση, έχοντας εξαντλήσει την πολιτική της «καλής θέλησης», αποφάσισε να σκληρύνει τη στάση της. Στις 11 Ιουνίου ανακοίνωσε την απόφασή της να διαλύσει τα νοσοκομεία και να επιστρέψουν οι ανάπηροι στις εστίες τους. Προηγήθηκε μια προσπάθεια εξουδετέρωσης όσων ήδη

¹⁴ Κωτσάκης, Εισφορά, σ. 100. Επίσης, βλ. Ιάσοντας Χανδρινός, Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα, Θεμέλιο, Αθήνα 2012, σ. 67-81.

¹⁵ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, Οι Δωσίλογοι. Ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2024, σ. 343.

πρωτοστατούσαν στις κινητοποιήσεις και είχαν εκτεθεί στις κατοχικές αρχές. Μια προσπάθεια σύλληψης μελών των επιτροπών στο 8^ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο και παραπομπής τους σε στρατόπεδο απέτυχε, όταν «2500 πατερίτσες και μαγκούρες [άρχισαν] να κινούνται απειλητικά πάνω στα κεφάλια τους».¹⁶

Τον Αύγουστο, οι επιτροπές των αναπήρων αποφάσισαν να κηρύξουν απεργία πείνας, την πρώτη διαμαρτυρία τέτοιου είδους που οργανώθηκε στην κατεχόμενη Ελλάδα. Τα μεσάνυχτα της 12^{ης} Αυγούστου, σε όλα τα νοσοκομεία που νοσηλεύονταν ανάπηροι υψώθηκαν μαύρες σημαίες και στους θαλάμους ορίστηκαν σκοποί για περιφρούρηση της απεργίας. Αστυνομικές δυνάμεις περικύκλωσαν τους χώρους, αλλά δεν επενέβησαν, ενώ κόσμος άρχισε να προσέρχεται αυθόρμητα έξω από τα νοσοκομεία. Στο Γ' Νοσοκομείο, τέσσερις απεργοί πείνας χάνουν τη ζωή τους. Η απεργία λύθηκε σύντομα και μάλιστα με παρέμβαση των ιταλικών αρχών που δεν επενέβησαν βίαια, αντίθετα πίεσαν την κυβέρνηση να κάνει δεχτά όλα τα αιτήματα.¹⁷ Εκείνη την περίοδο, βασικό χαρακτηριστικό του αναπηρικού κινήματος ήταν η χωρική του διάσταση. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Χαρά Ροβίθη,

ο πόλεμος του 40-41 είχε «μετατρέψει» νοσοκομεία και ιατρικά κέντρα σε έναν ευρύτερο κοινωνικό χώρο όπου διάφοροι άνθρωποι συναντιούνταν, μετακινούνταν και αντιμετώπιζαν τις συνέπειες του πολέμου. Η ιατρική

¹⁶ Θεοφανίδης, Ανάπηροι, σ. 22.

¹⁷ Θεοφανίδης, Ανάπηροι, σ. 26-28.

δραστηριότητα κατά τη διάρκεια του πολέμου συνάρμοζε στρατιωτικές ανάγκες και υγειονομικές αρχές σε ένα πλαίσιο έκτακτης ανάγκης που ανάγκαζε τους ανθρώπους να ανταποκριθούν σε έκτακτες δυσκολίες και αντιφάσεις. Ταυτόχρονα, η θέση του νοσοκομείου, κυριολεκτικά και μεταφορικά στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του πεδίου της μάχης και του εσωτερικού μετώπου, θα το αναδείκνυε σε έναν τόπο όπου διατύπωσης και συγχώνευσης ενός discourse που αφορούσε τους ασθενείς του.¹⁸

Οι αρχές Κατοχής επίσης αντιμετώπιζαν τους αναπήρους με όρους χώρου: τα νοσοκομεία συγκροτούσαν έναν *de facto* κατειλημμένο χώρο ο οποίος έπρεπε να αποσυμφορηθεί. Για αυτόν τον σκοπό επιστρατεύτηκαν προνοιακού – υγειονομικού χαρακτήρα μέτρα, ως συγκάλυψη της πρόθεσης της κατοχικής κυβέρνησης να εξαλείψει μια πολυκέφαλη εστία αντικατοχικής διαμαρτυρίας η οποία, λόγω της αίγλης που απολάμβαναν οι πολεμιστές του μετώπου, είχε σημαντική κοινωνική αποδοχή και ανά πάσα στιγμή μπορούσε να εκβάλει στον αστικό χώρο. Ο Υπουργός Στρατιωτικών της δοσιλογικής κυβέρνησης Τσολάκογλου -και αργότερα και της κυβέρνησης Λογοθετόπουλου-, υποστράτηγος Γεώργιος Μπάκος αποφάσισε να συνεχιστεί αλλού η νοσηλεία των τραυματιών πολέμου: οι βαριές περιπτώσεις θα στέλνονταν στη λουτρόπολη των

¹⁸ Rovithi, *Agents of Memory*, σ. 108.

Μεθάνων, οι τυφλοί στον Οίκο Τυφλών και οι περιπτώσεις ψυχιατρικών νοσημάτων στο Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριο.

Οι ανάπηροι απάντησαν με διαβήματα, διαμαρτυρίες και κινητοποιήσεις. Στις 6 Οκτωβρίου, χίλιοι ανάπηροι έσπασαν τον κλοιό αστυνομικών και Ιταλών και εισέβαλαν στο γραφείο του πρωθυπουργού Τσολάκογλου. Η απόφαση της κυβέρνησης να εγκρίνει χρηματική ενίσχυση και οδοιπορικά για όσους ήθελαν να επιστρέψουν στις εστίες τους δεν μπορούσε να αναστείλει τις αντικατοχικές εκδηλώσεις των αναπήρων. Στις 28 Οκτωβρίου 1942, παρά την απαγόρευση εξόδου από τα θεραπευτήριά τους, εκατοντάδες ανάπηροι κατευθύνθηκαν προς την πλατεία Κολωνακίου για να στεφανώσει το άγαλμα του Ξάνθου κι από κει κατευθύνθηκαν στη Μητρόπολη, κάτω από επιθέσεις έφιππων Ιταλών καραμπινιέρων και μοτοσικλετιστών που προκάλεσαν πολλούς τραυματισμούς.¹⁹ Χαρακτηριστικό της μαχητικής αυτοπεποίθησης των αναπήρων στα τέλη του 1942 είναι το παρακάτω απόσπασμα από το φύλλο 45 της **Φωνής των Αναπήρων**, που περιγράφει τις αντιδράσεις στην επίσκεψη του κατοχικού πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου -που ανέλαβε την εξουσία τον Δεκέμβριο- στα νοσοκομεία τους:

Εις το 15^{ον} νοσοκομείο, πέρασε ο αρχιλακός Λογοθετόπουλος, όπου οι νοσηλευόμενοι του ζήτησαν ρούχα και παπούτσια. Αυτός απήντησε, ότι δεν υπάρχουν να δώσει στους χωροφύλακες να

¹⁹ Θεοφανίδης, *Ανάπηροι*, σ. 31-34.

κυνηγήσουν τους ληστές στα βουνά (δηλαδή τους αγαπημένους μας αντάρτες) και σεις ζητάτε παπούτσια και ρούχα; Μπρος στον πρωτάκουστο κυνισμό, την πρωτοφανή αναίδεια του πράχτορα των γερμανών, οι νοσηλευόμενοι ξέσπασαν σε αποδοκιμασίες και φωνές, βγάλτε τον έξω τον προδότη, τον πουλημένο σκύλο, έξω...έξω πουλημένε.²⁰

Μάχες στους δρόμους: Φεβρουάριος-Ιούλιος 1943

Η πρωταγωνιστική συμμετοχή των αναπήρων σε εκδηλώσεις δρόμου κορυφώθηκε την άνοιξη του 1943, κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων που συγκλόνισαν την Αθήνα και σηματοδότησαν τη ρήξη με το κατοχικό καθεστώς. Στις 30 Ιανουαρίου 1943, η απόφαση των γερμανικών δυνάμεων να εισάγουν επίσημα το διάταγμα της πολιτικής επιστράτευσης ανδρών και την ένταξή τους σε καταναγκαστική εργασία άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου. Οι είκοσι εβδομάδες από τον Φεβρουάριο έως τον Ιούλιο, σημαδεύτηκαν από δεκάδες μικρές απεργιακές κινητοποιήσεις και τέσσερα μεγάλα συλλαλητήρια που κατέληξαν σε αιματοχυσία. Στις 24 Φεβρουαρίου, συγκρούσεις έξω από τα υπουργεία Εργασίας και Δημοσίας Τάξεως, κατέληξαν σε δύο νεκρούς και αρκετούς τραυματίες. Στη Βασιλίσσης Σοφίας, στη μεγάλη συγκέντρωση 3.000 ατόμων –ανάμεσά τους και 200 ανάπηροι– μπροστά στο σπίτι του Λογοθετόπουλου τραυματίστηκε θανάσιμα στο θώρακα ο 25χρονος ανάπηρος -με ακρωτηριασμένα κάτω άκρα- και μέλος του ΚΚΕ, Διονύσιος

²⁰ Φωνή των Αναπήρων, αρ. 45 / 7 Γενάρη 1943.

Δημακόπουλος, ο πρώτος νεκρός ανάπηρος αντιστασιακός.²¹ Η κυβέρνηση «πάγωσε» το διάταγμα της επιστράτευσης και υποσχέθηκε αυξήσεις μισθών, ωστόσο οι παροχές δε μπορούσαν να εκτονώσουν το κλίμα. Την Τετάρτη 5 Μαρτίου, παρά το τσουχτερό κρύο και την κατάσταση πολιορκίας, μερικές χιλιάδες κόσμου συνέκλιναν ξανά στον χώρο έξω από το Υπουργείο Εργασίας στην συμβολή των οδών Μπουμπουλίνας και Τοσίτσα αντιμετωπίζοντας πραγματικά πυρά από Αστυνομία, Χωροφυλακή, Ιταλούς Καραμπινιέρους και Γερμανούς στρατιώτες που είχαν διαταγή να διαλύσουν το πλήθος.²² Ανάμεσα στους τρεις τουλάχιστον διαδηλωτές που σκοτώθηκαν ήταν και ο 34χρονος ανάπηρος Γεώργιος Μαρινάκης, πρώην αστυνομικός από την Κρήτη και επικεφαλής λόχου του ΕΛΑΣ ο οποίος πυροβολήθηκε στο μέτωπο.²³ Στη μεγάλη διαδήλωση της 25^{ης} Ιουνίου, ένας τρίτος ανάπηρος, ο Αλέκος Μοσχούδης, με αναπηρία 85%, έχανε τη ζωή του. Και οι τρεις νεκροί των διαδηλώσεων τάφηκαν με τιμές από τους συναδέλφους τους στον προαύλιο χώρο του Γ' Στρατιωτικού Νοσοκομείου, οι κηδείες τους πήραν τον χαρακτήρα νέων αντιστασιακών

²¹ Αρχείο Ληξιαρχείου Δήμου Αθηνών, Ληξιαρχική πράξη θανάτου 499/Γ/1943.

²² Ιάσοντας Χανδρινός, Πόλεις σε Πόλεμο 1939-1945. Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα υπό γερμανική κατοχή, Ο Μωβ Σκίουρος, Αθήνα 2018, σ. 418.

²³ Αρχείο Ληξιαρχείου Δήμου Αθηνών, Ληξιαρχική πράξη θανάτου 166/Ε/1943.

εκδηλώσεων.²⁴ Ο διευθυντής σπουδών του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, Ροζέ Μιλλιέξ, σημείωνε στο ημερολόγιό του για την κηδεία του Δημακόπουλου στις 26 Φεβρουαρίου:

Στους τοίχους, στα παράθυρα, παντού σκαρφαλωμένοι ανάπηροι. Παρατηρώ κάποιον που δεν σταματάει να κλαίει, με το μαντήλι συνεχώς στα μάτια. Μερικοί μαθητές μου ανάπηροι έρχονται και με χαιρετούν [...] Γύρω από το φέρετρο νοσοκόμες στα άσπρα ντυμένες. Ξαφνικά μια φωνή βροντερή «ενός λεπτού σιγή για τον ήρωα!». Έπειτα οι ανάπηροι των άλλων νοσοκομείων έρχονται και καταθέτουν στεφάνια στον τάφο [...] Όταν οι αντιπροσωπείες τελειώσανε, ο πρόεδρος των αναπήρων Αναστασάκης πήρε το λόγο, η φωνή του βροντάει.²⁵

Το μεγάλο συλλαλητήριο που οργάνωσε το ΕΑΜ στις 22 Ιουλίου 1943 κατά της επέκτασης της βουλγαρικής ζώνης Κατοχής στην κεντρική Μακεδονία εξελίχθηκε σε πραγματική μάχη μεταξύ διαδηλωτών και, για πρώτη φορά, γερμανικών δυνάμεων που έκαναν χρήση πυρός: 12 διαδηλωτές σκοτώθηκαν και 59 τραυματίστηκαν. Ανάμεσα στους νεκρούς και ο ανάπηρος Αντώνης Παπαδοσταυράκης. Όπως σημείωνε σχετικά ο Σπύρος Κωτσάκης, στέλεχος της ΚΟΑ του ΚΚΕ και μετέπειτα αρχηγός του ΕΛΑΣ Αθήνας,

²⁴ Θεοφανίδης, Ανάπηροι, σ. 35-39.

²⁵ Ροζέ Μιλλιέξ, Ημερολόγιο του Πολέμου και της Κατοχής, Αθήνα, σ.75

«δεν είναι να γίνει διαδήλωση στην Αθήνα που να μη βαφτεί με το αίμα ανάπηρου».²⁶

Το καλοκαίρι του 1943, το αναπηρικό κίνημα βρισκόταν στο απόγειό του. Τα έντεκα νοσοκομεία της Αθήνας, όπου βρίσκονταν τραυματίες και ανάπηροι του μετώπου αποτελούσαν νευραλγικά σημεία αντικατοχικών ζυμώσεων. Συγγενείς και φίλοι των νοσηλευόμενων σύχναζαν εκεί, μεταφέροντας μηνύματα, παίρνοντας μέρος του συσσιτίου και, αναπόφευκτα, λειτουργώντας ως πολλαπλασιαστές της αντιστασιακής διάθεσης. Δεν ήταν σπάνιο να βρίσκουν εκεί καταφύγιο καταδιωκόμενοι αντιστασιακοί, ακόμα και τραυματίες αντάρτες που μεταφέρονταν κρυφά από την ύπαιθρο στην Αθήνα.²⁷ Κάποια στιγμή το 1943, ο 18χρονος Βασίλης Στασινόπουλος από την Καλαμάτα επισκέφθηκε το 1943 τον μεγαλύτερο αδελφό του Κώστα που είχε χάσει και τα δύο του πόδια από κρυοπαγήματα και αποφάσισε να μείνει στην πρωτεύουσα για να του παρασταθεί. Επισκεπτόταν συχνά το νοσοκομείο και οι επαφές του με τους αναπήρους συναδέλφους του αδελφού του έγιναν αφορμή να συνδεθεί με την ΕΠΟΝ στην πρωτεύουσα:

Μέσα οι ανάπηροι στα νοσοκομεία ήταν όλοι οργανωμένοι στο ΕΑΜ. Ενενήντα τοις εκατό. Όλοι οι ανάπηροι, το νοσηλευτικό προσωπικό, οι γιατροί, οι μάγειροι, όλοι κάτω ήταν οργανωμένοι. Πανελλαδικό το

²⁶ Κωτσάκης, Εισφορά, σ. 144.

²⁷ Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Βασίλη Στασινόπουλου, Ηλιούπολη, 7 Οκτωβρίου 2003.

κίνημα του ΕΑΜ. Είχε αγκαλιάσει το 90% του ελληνικού λαού το ΕΑΜ [...] Ένας απ' τους αναπήρους μέσα, ένας Ναπολέων (θυμάμαι το μικρό του όνομα), κομμένα και τα δύο του πόδια. Ήταν απ' τη Μεσσηνία, λεβεντόπαιδο. Μ' αγαπούσε πολύ, να πούμε. Γιατί πήγαινα τακτικά –είπα ότι έπαιρνα το κατσαρολάκι, να γεμίσω το κατσαρολάκι με φαί απ' το νοσοκομείο, απ' τον αδερφό... «Βασιλάκη –μου έλεγε ο Ναπολέων– εμείς αφήσαμε τα πόδια μας για την πατρίδα. Ενικήσαμε τους Ιταλούς και τώρα είμαστ' υπόδουλοι. Στους ηττημένους Ιταλούς είμαστ' υπόδουλοι: είναι τραγικό αυτό το πράγμα. Όχι, δεν μας νίκησαν αυτοί. Ήρθαν οι Γερμανοί να δώσουν τη νίκη σ' αυτούς. Τελικά –μου λέει– ξέρεις ότι ο λαός παλεύει και αμύνεται και αντιστέκεται...» «Ξέρω, Ναπολέων. Εγώ στην Καλαμάτα ήμουν στην ΕΠΟΝ. Αλλά η ανάγκη μας έκανε –ο πατέρας μου έτσι κι έτσι...» «Εγώ, μου λέει, μπορώ να σε συνδέσω με την οργάνωση, την ΕΠΟΝ».²⁸

Αποκλεισμός, προπαγάνδα και καταστολή

Η αναδιοργάνωση της κατοχικής εξουσίας μετά τον Σεπτέμβριο του 1943 συνοδεύτηκε από την ενίσχυση της δοσιλογικής εξουσίας η οποία μπήκε σε νέο ρυθμό συνεργασίας με τον κατακτητή. Η

²⁸ Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Βασίλη Στασινόπουλου, Ηλιούπολη, 7 Οκτωβρίου 2003.

κατοχική κυβέρνηση Ράλλη, η οποία είχε συγκροτήσει τα Τάγματα Ασφαλείας και ανασυγκροτήσει τις αρχές Ασφαλείας σε κατεύθυνση πολεμικής αναμέτρησης με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ καλλιέργησε εντατικά μια αδιάλλακτη προπαγάνδα, στα πλαίσια της οποίας ασχολήθηκε κατ' εξοχήν με τους ανάπηρους τους οποίους δαιμονοποιούσε ως κομμουνιστές, μαυραγορίτες και τρομοκράτες, και τα νοσοκομεία ως κέντρα «αναρχίας» και μαύρης αγοράς που καθιστούσαν απαραίτητη την καταστολή. Σε μια μάλλον φυσική εξέλιξη του υπερεθνικιστικού, ρατσιστικού και αντικομμουνιστικού λόγου των κατοχικών κυβερνήσεων και των κοινωνικών στρωμάτων στα οποία απευθύνονταν, στα τέλη του 1943, οι ήρωες της πατρίδας, μέσα από την ένταξή τους στην εαμική Αντίσταση, είχαν γίνει απάτριδες, από τιμημένοι πολεμιστές της Αλβανίας, κομμουνιστές προδότες.²⁹ Οι διωκτικοί μηχανισμοί είχαν συλλέξει ακριβείς πληροφορίες. Η Ειδική Ασφάλεια είχε επισημάνει ονομαστικά 153 «κομμουνιστικά στελέχη» ανάμεσα στους ασθενείς και το προσωπικό του Γ' Στρατιωτικού Νοσοκομείου.³⁰ Ο αντιπρόεδρος του ΕΣΑΠ, δικηγόρος Διονύσιος Γονατάς χαρακτηριζόταν ως «επικινδυνέστατος ομιλητής», ενώ στα σχετικά δελτία πληροφοριών σημειωνόταν πως προπολεμικά είχε

²⁹ Χαραλαμπίδης, Οι Δωσίλογοι, σ. 344.

³⁰ ΓΑΚ, Κ 163 Συλλογή Ηρακλή Πετιμεζά, Κατάστασις εμφανίους τα κομμουνιστικά Στελέχη του Γ' Στρατ. Νοσοκομείου (Αμπελόκηποι).

διατελέσει «υπασπιστής» του βουλευτή Διονύσιου Μενύχτα του Λαϊκού Μετώπου του ΚΚΕ.³¹

Το πρώτο χτύπημα δόθηκε στις 16 Σεπτεμβρίου, όταν ελληνικό στρατοδικείο καταδίκασε σε φυλάκιση τον Κώστα Κουκουβίνο, στέλεχος του ΕΣΑΠ που είχε συλληφθεί το προηγούμενο διάστημα. Την παραμονή της δίκης, η Ειδική Ασφάλεια συνέλαβε τους Ηλία Τζαμουράνη και Διονύσιο Γονατά, που είχαν εμφανιστεί για να παραστούν νόμιμα στη δίκη ως μάρτυρες υπεράσπισης, και κλείστηκαν στις Φυλακές Χατζηκώνστα.³² Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, και οι δύο ήταν μέλη της επιτροπής του ΚΚΕ στους αναπήρους και τους τραυματίες πολέμου.³³ Στις 27 Νοεμβρίου, οι Τζαμουράνης και Γονατάς εκτελέστηκαν στο Γουδή μαζί με τον επίσης ανάπηρο Μανώλη Σιλιβό ή Τσιλιβό και άλλους ομήρους, μεταξύ τους και δύο ανώτερα στελέχη του ΚΚΕ στην Αθήνα. Ο Σιλιβός ήταν καθοδηγητής στον Β' Θάλαμο του Γ' Στρατιωτικού Νοσοκομείου.³⁴ Ο Γονατάς, όντας παράλυτος στα πόδια από τραύμα στη σπονδυλική στήλη, στήθηκε στον τοίχο καθισμένος σε μια καρέκλα.³⁵

³¹ ΓΑΚ, Κ 163 Συλλογή Ηρακλή Πετιμεζά, Κατάστασις εμφανίους τα κομμουνιστικά Στελέχη του Γ' Στρατ. Νοσοκομείου (Αμπελόκηποι).

³² Θεοφανίδης, Ανάπηροι, σ. 48, 49.

³³ Κωτσάκης, Εισφορά, σ. 100.

³⁴ ΓΑΚ, Κ 163 Συλλογή Ηρακλή Πετιμεζά, Κατάστασις εμφανίους τα κομμουνιστικά Στελέχη του Γ' Στρατ. Νοσοκομείου (Αμπελόκηποι).

³⁵ Κωτσάκης, Εισφορά, σ. 160.

Η φυσική εξόντωση των ηγετών του αναπηρικού κινήματος ήταν το προανάκρουσμα για μια στρατιωτικού τύπου επιχείρηση με σκοπό την εκκαθάριση των νοσοκομείων. Τα χαράματα της 30^{ης} Νοεμβρίου, ισχυρές δυνάμεις του 1^{ου} Συντάγματος Ευζώνων Αθηνών, στην «παρθενική» τους εμφάνιση, μαζί με το Μηχανοκίνητο Τμήμα της Αστυνομίας Πόλεων επέδραμαν αιφνιδιαστικά σε όλα τα στρατιωτικά νοσοκομεία και τον Ευαγγελισμό και εκκένωσαν βίαια όλες τις εγκαταστάσεις. Σημειώθηκαν περιορισμένες συμπλοκές όταν κάποιοι προσπάθησαν να αντισταθούν πετώντας αντικείμενα, ακόμα και τούβλα στους αστυνομικούς οι οποίοι άνοιξαν πυρ στον αέρα για εκφοβισμό. Σύμφωνα με τη σχετική γερμανική αναφορά, σκοτώθηκε ένας «κομμουνιστής» που τράβηξε όπλο. Συνολικά 1.700 τρόφιμοι, νοσηλευόμενοι και μέλη του νοσηλευτικού προσωπικού, εκ των οποίων 170 γυναίκες, συνελήφθησαν.³⁶ Οι συλληφθέντες μεταφέρθηκαν στις Φυλακές Χατζηκώνστα στην Οδό Πειραιώς, εκτός από περίπου 500 άτομα με βαριές περιπτώσεις αναπηρίας, που κρατήθηκαν στο 8ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο (Βαρβάκειο).³⁷

Ο ανάπηρος του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, Αλέξανδρος Ρωμανός κατέθεσε τον Μάρτιο του 1945 στην πρώτη δίκη των δοσιλόγων τα εξής:

³⁶ Γερμανικό Ομοσπονδιακό Αρχείο [Bundesarchiv], RW 40/147, Militärbefehlshaber Griechenland, Ic, Abendmeldung, 30.11.1943, Nr. 18798/43.

³⁷ Χανδρινός, Το τιμωρό χέρι του λαού, σ. 179, 180.

Ένα πρωινό στις 30 Δεκεμβρίου (σ.σ. Νοεμβρίου) οι τσολιάδες με πολυβόλα, χειροβομβίδες και άλλα όπλα κύκλωσαν τα νοσοκομεία, μπήκαν κι άρχισαν να μας χτυπούν επάνω στα κρεβάτια μας με μανία. Δε λογάριασαν τίποτα. Μας μάζεψαν όπως είμαστε από τον ύπνο, χωρίς ρούχα και μας κουβάλησαν όλους στου Χατζηκώστα, 530 άνθρωποι, χωρίς κουβέρτες, γυμνοί και με ανοιχτές πληγές κλειστήκαμε σ' ένα μόνο θάλαμο επί 9 ημέρες. 850 άλλους αναπήρους που τους είχαν κλείσει σ' άλλο νοσοκομείο τους πήγανε έπειτα στο Χαϊδάρι [...] Κατόπιν μετέφεραν αρκετούς στα νοσοκομεία. Οι περισσότεροι εμείναμε 10 μήνες στου Χατζηκώστα. Και κάθε τόσο έρχονταν οι Γερμανοί με τα Τάγματα Ασφαλείας κι έπαιρναν πότε 5, πότε 10 αναπήρους για εκτέλεση. Η τραγωδία μας αυτή κράτησε μέχρι 20 Σεπτέμβρη που όσοι απομείναμε ζωντανοί μας άφησαν ελεύθερους, αφού πλησίαζε η ώρα της απελευθέρωσής μας.³⁸

Η εκδικητικότητα με την οποία εξαπολύθηκε το Μπλόκο της 30^{ης} Νοεμβρίου αποτυπώθηκε και στις άθλιες συνθήκες κράτησης των συλληφθέντων που ακολούθησαν. Ένας από τους συλληφθέντες, αδελφός αναπήρου που έτυχε να βρίσκεται στο

³⁸ Νίκος Κ. Καρκάνης, Οι Δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες-Παρωδία (ντοκουκμέντα, αποκαλύψεις, μαρτυρίες), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σ. 103, 104.

νοσοκομείο, μεταφέρθηκε κι εκείνος στις Φυλακές Χατζηκώστα και κλείστηκε μαζί με άλλους 80 σε έναν θάλαμο που μετά βίας χωρούσε 15 άτομα:

Δεν υπήρχε πού να καθίσεις και πού να... Έτσι μαζεμένοι ο ένας δίπλα στον άλλον. Με τα χέρια, τα πόδια μαζεμένα καθιστοί. Και στη γωνία εκεί πέρα είχε μια, «βούτα» τη λέγανε, ένα βαρέλι πετρελαίου για την ανάγκη: εκεί απάνω θ' ανέβαινες να κάνεις την ανάγκη σου μπροστά στους 80 αυτούς ανθρώπους...Από διατροφή, να πούμε: μια φορά την ημέρα ένα κατσαρολάκι εκεί πέρα, από διάφορα μπιζέλια με σκουλίκια μέσα και τέτοια.³⁹

Η κατάσταση των κρατουμένων προκάλεσε διαμαρτυρίες από εκπροσώπους δομών κοινωνικής πρόνοιας και τον Ερυθρό Σταυρό. Στην Δίκη της Ειδικής Ασφάλειας που ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1945, ο υπάλληλος του Ερυθρού Σταυρού, Αριστοτέλης Κουτσουμάρης ανέφερε τα εξής:

Από τον Ερυθρό Σταυρό, όπου είχα καταταγεί εθελοντικώς, μου ανετέθη η διεύθυνσις της τροφοδοσίας των φυλακισμένων. Όταν συνελήφθησαν οι ανάπηροι, οδηγήθησαν αγεληδόν, γυμνοί, από τα κρεβάτια τους στις φυλακές του Χατζηκώστα. Δεν τους επέτρεψαν ούτε τα ξύλινα πόδια τους να φορέσουν,

³⁹ Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Βασίλη Στασινόπουλου, Ηλιούπολη, 7 Οκτωβρίου 2003.

ούτε τα ρούχα τους να πάρουν μαζί τους [...] Η κατάσταση των 2.000 συλληφθέντων αναπήρων ήτο τόσο άθλια, ώστε ο ελβετός διευθυντής του Ερυθρού Σταυρού προέβη εις εντονοτάτην διαμαρτυρίαν εις τον Ράλλον. Στη διαμαρτυρία του αυτή ο Ελβετός ζωγράφιζε με τα μελανότερα χρώματα την κατάστασιν των αναπήρων. Πολλοί ανάπηροι, κ. Πρόεδρε, εκρατούντο με πυορροούσες πληγές χωρίς καμία περίθαλψη. Μετά ενάμισι μήνα είδα, έναν ανάπηρο με κομμένα πόδια να σέρνεται για να πάει στο αποχωρητήριο. Μάταια έκανα διαβήματα να δοθούν στους αναπήρους τα ξύλινα πόδια τους και τα ρούχα τους. Στου Χατζηκώνστα κρατούσαν και ένα βρέφος, καθώς και άλλα παιδιά του προσωπικού των νοσοκομείων. Φροντίσαμε ώστε το βρέφος να εισαχθεί στο Βρεφοκομείο και τα παιδιά να βρουν περίθαλψη εις διάφορα φιλόανθρωπα σπίτια.

Οκτώ μέρες μετά την σύλληψη των αναπήρων, συνεχίζει ο Κουτσουμάρης, είδε 20 φορτηγά της Ειδικής Ασφάλειας να περιμένουν έξω από τις Φυλακές Χατζηκώνστα με εντολή να μεταφέρουν τους συλληφθέντες στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου που πρόσφατα είχε αρχίσει να συγκροτείται, υπό τη διοίκηση των Ες-Ες. Ρωτώντας τον επικεφαλής αξιωματικό της Ασφάλειας, εκείνος του αποκάλυψε ότι οι Γερμανοί είχαν ζητήσει 1000 αναπήρους για το Χαϊδάρι. Ο Κουτσουμάρης κατάφερε να μειώσει τον αριθμό των

ομήρων από 1.000 σε 300.⁴⁰ Η δαιμονοποίηση των αναπήρων από την κατοχική εξουσία συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση. Θέλοντας προφανώς να οξύνει περισσότερο τα πνεύματα, ο Ράλλης θριαμβολόγησε στον Τύπο για την επιχείρηση επισημαίνοντας πως τα νοσοκομεία Αθηνών «ήταν κέντρα παντοειδούς κοινωνικής μόλυνσεως» και ελέγχονταν «από εγκληματικά όργανα τα οποία υπήκουον μόνο εις τας διαταγάς του κομμουνισμού και καταλήστευαν το δημόσιον χρήμα», χωρίς να παραλείψει να πλέξει το εγκώμιο των οργάνων της Ασφάλειας για την υποδειγματική πειθαρχία και τις επιδόσεις τους. Εντελώς ενδεικτικό της προπαγανδιστικής υστερίας της κατοχικής κυβέρνησης είναι το γεγονός πως ο θάνατος του αναπήρου όχι μόνο δεν αποσιωπήθηκε αλλά υπερτονίστηκε ως, υποτιθεται, δίκαιη τιμωρία «δικής του δολοφονικής ενέργειας».⁴¹

Στις 13 Ιανουαρίου 1944, συνολικά 324 ανάπηροι μεταφέρθηκαν στο Χαϊδάρι με δεκαπέντε λεωφορεία, τα οποία συνόδευσαν άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας. Αφού έγινε καταμέτρηση και σωματική έρευνα από ταγματασφαλίτες και Γερμανούς, κατά την οποία οι συλληφθέντες αναγκάζονταν να βγάλουν όλα τους τα ρούχα κάτω από ειρωνικά γέλια και χτυπήματα Ελλήνων και Γερμανών, τους κούρεψαν με την ψιλή μηχανή για να διακρίνονται από τους άλλους εγκλείστους και επέλεξαν τους πιο αρτιμελείς για τις ομάδες καταναγκαστικής εργασίας του

⁴⁰ Καρκάνης, Οι Δοσίλογοι της Κατοχής, σ. 210, 211.

⁴¹ Εφημ. Ακρόπολις, 1.12.1943.

στρατοπέδου.⁴² Οι ανάπηροι έγιναν μια ξεχωριστή κατηγορία κρατουμένων, ορατή από τους φρουρούς και σεβαστοί από τους συγκρατούμενους, ενώ υπέστησαν κτηνώδη βία, λόγω της υπερήφανης και ανυποχώρητης στάσης που κράτησαν στο στρατόπεδο. Ο δημοσιογράφος Νίκος Ραμαντάνης, έγκλειστος του στρατοπέδου, περιέγραψε δύο χρόνια αργότερα την κατάσταση των αναπήρων στο Χαϊδάρι:

Άλλος με το πόδι κομμένο, άλλος με μάτι βγαλμένο κι άλλος χλωμός σαν λείψανο, γιατί τα πνευμόνια του ήταν σάπια από τις κακουχίες κι από τα τραύματα του θώρακα, κατά την εμπορεία του Αλβανικού [...] Ήταν άνθρωποι που δώσανε κομμάτια ολόκληρα από το κορμί τους στον βωμό της πατρίδας, ψημένοι στις περιπέτειες και με ολόπλευρη ζωντάνια στις εκδηλώσεις τους. Τη ζωή τους στο στρατόπεδο την άρχισαν μ' έναν αγνό μα επιπόλαιο αγώνα ανυπακοής στους κανονισμούς και τα φερμάνια του Ραντόμσκυ [σ.σ. ο Γερμανός διοικητής του Χαϊδαρίου]. Στα προσκλητήρια αργούσαν να έρθουν. Στην καθημερινή δουλειά προσπαθούσαν να ξεφύγουν. Στην ποιότητα του φαγητού άρχισαν να διαμαρτύρωνται, αδιαφορώντας για τους κινδύνους που απειλούσαν όλους μας. Αγώνες αγνοί, αλλά καταδικασμένοι σε αποτυχία μέσα στο Χαϊδάρι. Εμάς μας συγκινούσε η

⁴² Φλούντζης, Χαϊδάρι, σ. 317, 318.

ζωντάνια και η αυθόρμητη αυτή αντίδραση των αναπήρων μέσα στην φοβερή πραγματικότητα του στρατοπέδου [...] Οι ανάπηροι με την τακτική τους αυτή σπάσανε τα μούτρα τους στο πρώτο δεκαπενθήμερο. Την αργοπορία τους στο προσκλητήριο την πλήρωναν με ξυλοδαρμό. Το στρίψιμο απ' τη δουλειά με νηστεία και απομόνωση και με γράψιμο στους υπ' όψη για την πρώτη εκτέλεση.⁴³

Οι συλληφθέντες ανάπηροι θα μοιράζονταν τη μοίρα των χιλιάδων ομήρων που προορίζονταν να τροφοδοτούν τα γερμανικά εκτελεσματικά αποσπάσματα σε πράξεις «εξιλασμού» και αντιποίνων. Στις 16 Δεκεμβρίου 1943, είκοσι από τους συλληφθέντες του μπλόκου εκτελέστηκαν έξω από το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου.⁴⁴ Ο Νικόλαος Μπάνης, από τους Μπαουσιούς Ηπείρου, ετών 30 και ο Δημήτριος Σαραντόπουλος από την Βλαχώρα Γορτυνίας, ετών 37 εκτελέστηκαν μαζί με άλλους ομήρους αντιποίνων στις 3 και τις 16 Μαΐου αντίστοιχα.⁴⁵ Ο ανάπηρος Παντελής Παναγόπουλος εκτελέστηκε με άλλους 91 κρατουμένους του Χαϊδαρίου -άνδρες και γυναίκες- στο σκοπευτήριο της Καισαριανής.⁴⁶ Ανάπηροι βρίσκονταν και μεταξύ των 200 εκτελεσμένων της 1^{ης} Μαΐου 1944 στο

⁴³ Εφημ. Έθνος, 26.12.1945, στο: Φλούντζης, Χαϊδάρι, σ. 319, 320.

⁴⁴ Χαραλαμπίδης, Οι Δωσίλογοι, σ. 347.

⁴⁵ Αρχείο Ληξιαρχείου Δήμου Αθηνών, Βιβλίο Θανάτων Θ, πράξεις 166/1946 και 492/1945.

⁴⁶ Φλούντζης, Χαϊδάρι, σ. 514.

σκοπευτήριο της Καισαριανής. Το Πάσχα του 1944, συνολικά 220 από τους ανάπηρους αφέθηκαν ελεύθεροι. Οι υπόλοιποι 87 μεταφέρθηκαν στις 17 Μαΐου με φορτηγά στη Ριτσώνα, όπου και εκτελέστηκαν σε αντίποινα για μια επίθεση του ΕΛΑΣ.⁴⁷ Πολλοί από όσους γλύτωσαν τη σύλληψη την ημέρα του Μπλόκου, έπεσαν θύματα του ανθρωποκυνηγητού που εξαπολύθηκε στη συνέχεια, όπως ο Χρήστος Καντεμίρης ή «Σωτήρης», έφεδρος ανθυπολοχαγός, αρχινοσοκόμος σε κάποιο από τα νοσοκομεία και στέλεχος του ΕΛΑΣ που, έπειτα από κατάδοση, συνελήφθη από την Ασφάλεια και εκτελέστηκε στο Χαϊδάρι.⁴⁸ Όσοι αφήνονταν ελεύθεροι αντιμετώπιζαν κλήσεις του Εκτάκτου Στρατοδικείου Ασφαλείας το οποίο δίκαιε με βάση νομοθετικά διατάγματα της μεταξικής περιόδου αλλά και του 1943 περί σύστασης συμμορίας, διατάραξης ειρήνης και άλλα.⁴⁹

Επίλογος

Το κομμάτι του αναπηρικού κόσμου που είχε ενταχθεί στο ΕΑΜ, στην πραγματικότητα όσοι επέζησαν από τις επάλληλες διώξεις, συμμερίστηκε την ήττα του εαμικού κινήματος στα Δεκεμβριανά και αργότερα. Η Ελλάδα δε βίωσε την Απελευθέρωση ως εφελτήριο για μια ηθική ανάδειξη της Αντίστασης αναδρομικά, αντίθετα η Αντίσταση υποβαθμίστηκε και η συνεργασία με τους κατακτητές ουσιαστικά εξιλεώθηκε. Η χρήση μαζικής βίας κατά των αναπήρων το 1943 τέθηκε επί τάπητος στις δίκες που ξεκίνησαν στα τέλη Φεβρουαρίου 1945 από το Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων

⁴⁷ Φλούντζης, Χαϊδάρι, σ. 318.

⁴⁸ Κωτσάκης, Εισφορά, σ. 160, 162.

⁴⁹ Θεοφανίδης, Ανάπηροι, σ. 61.

Αθηνών ως ένα από τα εγκλήματα του δοσιλογισμού, ωστόσο ο κατοχικός πρωθυπουργός Ράλλης επανέλαβε απολογούμενος αυτό που είχε δηλώσει και το 1943 και με το οποίο, σε μια διχαστική πλέον περίοδο, μεγάλα στρώματα του πληθυσμού ήταν σε θέση να συμφωνήσουν: πως είχε εκκαθαρίσει τα νοσοκομεία από κομμουνιστές-αναρχικούς και «ψευδοανάπηρους». Ήταν μια συνέχεια της ρητορικής του αποκλεισμού η οποία προέτασσε την ιδεολογική ταυτότητα του κομμουνιστή/αναρχικού ως αυτόματη ακύρωση της ηθικής αναγνώρισης του πολεμικού τραύματος.⁵⁰ Η πολιτική δράση την περίοδο της Κατοχής υπέστη «κάθαρση», μέσα από την ιδεολογική «εκκαθάριση» του ΕΣΑΠ από την επιρροή των κομμουνιστικών ιδεών. Η κληρονομιά ενός αναπηρικού κινήματος με προοδευτικό χαρακτήρα, ως συνέχεια των χαρακτηριστικών που είχε αποκτήσει στην Κατοχή, εξαλείφθηκε και οι αναπηρικές συλλογικότητες επανήλθαν στον δρόμο της «εθνικοφροσύνης», συντονιζόμενες με την πολιτική των μετακατοχικών κυβερνήσεων του Εμφυλίου.⁵¹

⁵⁰ Νίκος Κ. Καρκάνης, *Οι Δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες-Παρωδία* (ντοκουμέντα, αποκαλύψεις, μαρτυρίες), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σ. 92.

⁵¹ Rovithi, *Agents of Memory*, σ. 181-186.